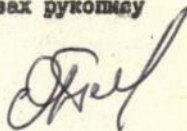

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ТУПИЦЯ Олег Леонідович

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ В ЕМІГРАЦІЇ /1900-літій 1917 рр./

07.00.01 - історія суспільних рухів
і політичних партій

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1995

ДВ 32.76

Дисертація в рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української історії та етнопі-
тики Дніпропетровського державного університету.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
КРИВИЙ Іван Опанасович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ВЕТРОВ Радій Іванович

кандидат історичних наук, доцент
МОРОЗ Володимир Іванович

Провідна установа : Запорізький державний університет

Захист відбудеться "11" вересня 1995 року о 13⁰⁰ годні

на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.03 по присуд-
женню наукового ступеня кандидата історичних наук в Дніпропет-
ровському державному університеті за адресою: Дніпропетровськ,
пр. Гагаріна, 72, аудиторія 604.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "8" серпня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

І. О. КРИВИЙ

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На початку 90-х років склалася принципово нова історіографічна ситуація, обумовлена процесом деідеологізації історіографічної науки. Проявом її стало формування нових підходів до розгляду і вивчення історії суспільно-політичних рухів, партій та угруповань. Виникла нагальна необхідність подолання односторонності раніше накопичених знань, особливо тих, які стосуються дослідження історичного минулого російської соціал-демократії.

Зміна підходу до вирішення питань історії російської соціал-демократичної еміграції вимагає, по-перше, відмови від використання історичних досліджень, як зброї у політичній боротьбі, відмови від спрощених фракційних оцінок подій, які відбувалися в еміграційному середовищі, а, по-друге, спонукає дослідників до розкриття об'єктивної історії політичної еміграції, без "фігур замовчування", без догматичного конструювання готових формул чи схем, ніяким чином не виправдааних конкретними історичними фактами. Донедавна у численних історичних працях детально розглядалася лише більшовицька еміграція і закордонні зв'язки лідерів більшовизму, тоді як діяльність інших фракцій російської соціал-демократії, зокрема меншовицької, практично не досліджувалась. Тому історія російських соціал-демократів за кордоном для відтворення усєї повноти картини потребує не лише нових підходів, але й залучення додаткового фактичного матеріалу, зосередженого у різноманітних джерелах, зокрема у спогадах сучасників, живих свідків тих далеких подій. Саме в них закарбувалися особливості епохи, її дух, переживання людей, які на довгі роки виявилися відірваними від рідної землі і були змушені на чужині готувати ґрунт для поточної та майбутньої політичної боротьби.

Таким чином, аналіз існуючого стану речей в історичній нації, необхідність перегляду і переусвідомлення діяльності російської соціал-демократичної еміграції, залучення до її вивчення додаткових джерельних комплексів визначає актуальність і значимість дослідження даної проблеми.

Ступінь розробки проблеми. Перші роботи, в яких були використані спогади про дослідження діяльності російської соціал-демократії в еміграції, вийшли ще у роки існування самої російської політичної еміграції. Це були узагалі перші роботи в істо-

ріт російської соціал-демократії, в яких значна увага приділялася проблемам перебування партійних кадрів за кордоном¹. Автори використали власні спогади, оскільки самі вони тривалий час перебували в еміграції і добре знали про умови її існування.

У пожатневу пору вийшли з друку роботи В.Левицького, Л.Мартова та ін., які висвітлювали діяльність російської соціал-демократичної еміграції. Основою написання цих творів були також власні спогади².

У квітні 1933 року Центральна Рада Всесоюзного товариства політкаторжан і засланців вирішила розпочати підготовку щодо написання 5-ти томної наукової історії політичної тюрми, каторги, заслання та еміграції з залученням широкого кола мемуарної літератури. В третьому та четвертому томах передбачалося висвітлити історію діяльності російської соціал-демократії, політичної еміграції. Слід підкреслити, що важливою особливістю плану було намагання авторів розглядати російську політичну еміграцію в цілому, не виділяючи в ній ніяких окремих течій, напрямків чи фракцій. Та про такий підхід у той час годі було й думати.

Слід відмітити, що до кінця 50-х років мемуарна література, при описанні діяльності російської соціал-демократії в еміграції, майже не використовувалася.

У кінці 50-х на початку 60-х років була опублікована невелика кількість досліджень з використанням мемуарів, які прямо стосувалися закордонної діяльності російської соціал-демократії. В них частково використовувалися спогади самих соціал-демократів, які на початку ХХ століття перебували за кордонами імперії³

¹ Батурин Н. Очерки истории социал-демократии в России. М., 1906.- 128 с.; Ядов М.Н. История российской социал-демократической рабочей партии. СПб., 1906.- 330 с. та ін.

² Левицкий В. Исторический очерк развития Российской социал-демократической рабочей партии.- М.: Новая Россия, 1917.- 31 с.; Мартов Л. История российской социал-демократии.- Пс, 1918 та ін.

³ Див., наприклад: Володарская А.М. Подготовка съезда большевистской партии в 1914 г. // Исторический архив.- 1958.- № 6.- С.3-36; Овчарова А.В., Шахназарова К.В. Брюссельское "объединительное" совещание // Вопросы истории КПСС.- 1959.- № 5.- С.152-163; Шахназарова К.В. Большевистская газета "Пролетарий": Обзор переписки // Там же.- 1962.- № 5.- С.176-182; Якушина А.П. Парижское совещание большевиков // Там же.- 1964.- № 12.- С.41-53; Фенстер П.А. Ленинская Заграничная Лига и ее издательская деятельность // История СССР.- 1968.- № 2.- С.138-147 та ін.

Вперше питання про спеціальне дослідження революційної соціал-демократичної еміграції було поставлено у монографії А.Черненко¹, якому на основі вивчення широкого кола різноманітних джерел політемігрантів вдалося розкрити багату і змістовну історію закордонних організацій РСДРП, діяльність лідерів більшовизму.

Загальним проблемам соціал-демократичної еміграції приділяють велику увагу Ю.Арсеньєв², А.Якушина³, Р.Каганова⁴ та інші історики, які також частково використовували у своїх роботах спогади російських соціал-демократів.

Перебуванню лідерів російської соціал-демократії, зокрема Леніна, у різних містах Європи присвячені монографії Л.Муравйової і І.Сиволап-Кафтанової, Я.Макаренка, Ю.Бернова і О.Манусевича та ін.⁵ В них міститься мемуарний матеріал про роботу керівних органів партії більшовиків за кордоном.

Всебічне дослідження проблем російської соціал-демократичної еміграції, насамперед тих, які пов'язувалися з більшовицьким напрямком у ній, було започатковано лише у другій половині 70-х на початку 90-х років. Саме у цей час з'явилася низка історичних

¹ Див.: Черненко А.М. В.И.Ленин і закордонні більшовицькі організації.- К.: Політвидав України, 1969.- 160 с.

² Див.: Арсеньєв Ю.М. Ленин и социал-демократическая эмиграция /1900-1904 гг./.- М.: Мысль, 1971.- 386 с.

³ Див.: Якушина А.П. Ленин и заграничная организация РСДРП. 1905-1917.- М., Мысль, 1972.- 399 с.

⁴ Див.: Каганова Р.Ю. Ленин во Франции. Декабрь 1908-июнь 1912. Революционер. Теоретик. Организатор.- М.: Мысль, 1977.- 380 с.

⁵ Див.: Бернов Ю.В., Манусевич А.И. В Краковской эмиграции: Жизнь и деятельность В.И.Ленина в 1912-1914 гг.- М.: Политиздат, 1986.- 217 с.; Макаренко И.И. С Россией в сердце: В.И.Ленин в Польше.- М.: Политиздат, 1970.- 304 с.; Муравьева Л.Д., Сиволап-Кафтанова И.И. Ленин в Мюнхене: Памятные места,- М.: Политиздат, 1976.- 207 с. та ін.

⁶ Див., наприклад: Черненко А.М., Некоз Н.Д., Мороко В.Н., Гоцуляк В.В. В.И.Ленин и большевистская эмиграция в Германии /1900-1917 гг./ // Вопросы германской истории. Межвуз. тематич. сб. науч. трудов. Великий Октябрь и революционное движение в Германии. Вып.5.- Днепрпетровск: ДГУ, 1977.- С.13-27; Российская революционная эмиграция в Австралии /1900-1917 гг./ // Методич. указ. /Сост. А.М.Черненко.- Днепрпетровск: ДГУ, 1978.- 76 с.; Черненко А.М. В.И.Ленин, архив российской социал-демократии и издательство РСДРП в Берлине // Исследования по истории русско-германских отношений: Межвуз. сб. науч. трудов.- Вып.6.- Днепрпетровск: ДГУ, 1978.- С.3-18; Черненко А.М., Бородин Е.И. Рефераты В.И.Ленина в Лейпциге: Источниковедческий анализ // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. Анализ источников и их использование.-

публікацій по цьому питанню, в яких використовувалась мемуарна література.

Аналіз відповідної історичної літератури дозволяє зробити висновок, що й зараз закордонні організації РСДРП в країнах, де тривалий період знаходилися російські еміграційні центри, вивчені фрагментарно, а деякі аспекти цієї проблеми ще не досліджувалися істориками. Великий пласт мемуарної літератури ще не був використаний у дослідженнях і комплексно не вивчався.

Мета і завдання дослідження. Головною метою дослідження є комплексне вивчення на базі мемуарної літератури історії становлення і діяльності російської соціал-демократичної еміграції у 1900-літтому 1917 рр., визначення її місця і ролі у загально-російському визвольному русі, відображення складних процесів розвитку органів і установ РСДРП за межами Росії у спогадах сучасників. Виходячи з цього, основні завдання дисертації полягають в тому, щоб:

- проаналізувати процес виникнення і розвитку соціал-демократичної мемуаристики за часів радянської влади;
- виявити негативні впливи на підготовку і видання мемуарної літератури соціал-демократичного спрямування, антиісторичних поглядів і оцінок, довгий час властивих радянській історико-партійній науці;
- розкрити на мемуарних матеріалах головні напрямки діяльності закордонних організацій РСДРП напередодні і у роки першої російської буржуазно-демократичної революції;
- з'ясувати наскільки повно і глибоко знайшли відображення у спогадах соціал-демократів-емігрантів теоретичні пошуки та боротьба ідейних течій РСДРП у роки реакції і нового революційного піднесення;
- охарактеризувати за допомогою мемуарної літератури основні напрямки, форми та мети організаційної і антивійськової діяльності російських соціал-демократичних груп за кордоном у роки першої світової війни.

Наукова новизна дослідження. Наукова новизна роботи полягає в тому, що автором через призму спогадів сучасників адійснено комплексне дослідження широкого кола проблем, пов'язаних з діяль-

---

Днепропетровск: ДГУ, 1984.- С.3-9; Черненко А.М., Мороко В.Н. В.И. Ленин и заграничные большевистские организации /1903-1907/. Конспект лекций к спецкурсу.- Дн пропетровск: ДГУ, 1984.- 39 с.; Черненко А.М., Бородин Е.И. Устные публичные выступления В.И. Ленина в эмиграции /1900-март 1917 г./ Учеб.пособие.- Днепропетровск: ДГУ, 1988.- 76 с. та ін.

ність РСДРП за межами Російської імперії в 1900-початку 1917 рр. Автор провів ретельний аналіз усього загалу історичних фактів і умов реального існування у вказаний період російської соціал-демократії, які зумовили процес формування її закордонних центрів; показав на матеріалах мемуарів особливості життя соціал-демократів-емігрантів, діяльність груп сприяння РСДРП у європейських країнах; неупереджено висвітлив взаємовідносини різних фракцій, їх роль у боротьбі легальних установ, створених соціал-демократами. В роботі, відмовившись від аналогії більшовизму, автор здійснив спробу показати супротивників більшовиків не ворогами народу, як традиційно вважалося у радянській історіографії, а їх політичними опонентами, тобто так, як це було насправді. По-новому і системно завдяки мемуарам досліджено головний, визначальний аспект політичної діяльності російської соціал-демократичної еміграції – пошук і вибір нею на чужині нових шляхів та форм подальшої боротьби проти царського самодержавства.

Теоретична і практична цінність дослідження полягає в можливості використання його результатів, висновків і практичних рекомендацій при написанні джерелознавчих та історіографічних робіт з соціал-демократичної проблематики, а також при виборі тем нових дисертаційних робіт. Матеріали дослідження можуть бути використані у лекційних курсах і практичних заняттях з російської та загальної історії, політології, історії політичних партій і суспільних рухів у ХХ столітті.

Апробація дослідження. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського державного університету, основні положення повідомлялися на підсумкових науково-дослідних конференціях професорсько-викладацького складу ДДУ в 1992-1995 роках.

Методологічна основа дисертаційної роботи. В основу дисертаційної роботи покладено принцип історизму і наукової об'єктивності. Автор намагався з позицій нового мислення, не сумісного з традиційною інтерпретацією внутріпартійної боротьби в РСДРП, з абсолютизацією вузькоклассових оцінок її діяльності, висвітлити особливості розвитку російської соціал-демократичної еміграції впродовж 1900-літвого 1917 років. Водночас вирішення дослідницьких завдань сприяло використанню таких спеціально-історичних методів дослідження як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-топологічний та історико-системний. В основу дисертації покладено проблемно-хронологічний принцип дослідження.

Об'єктом дослідження є широке коло мемуарних матеріалів, виявлених, відібраних, систематизованих у процесі роботи з урахуванням їх змісту, походження, авторства та виду. Всі вони становлять джерельну базу дисертації. Поряд з опублікованими мемуарами учасників російського соціал-демократичного руху в еміграції в дослідженні істотним доповненням джерельної бази стали неопубліковані архівні документи, переважна більшість яких виявлена і проаналізована автором в архівах ЦЗВДНІ, ДАРФ, ЦДІА України та ін.

Предметом спеціального дослідження стало відображення складних процесів розвитку і установ РСДРП за межами Росії у спогадах сучасників.

II. СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ

Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку та списку використаних джерел і літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, характеризується ступінь розробки проблеми, джерельна база, визначені мета і завдання дослідження, його наукова новизна та практичне значення, окреслена методологічна основа дисертації.

У першому розділі "Становлення і розвиток мемуарної літератури про російську соціал-демократів в 1917-1990 роках" аналізується процес виникнення і розвитку соціал-демократичної мемуаристики за часів радянської влади.

В розділі дається класифікація мемуарної літератури до якої відносяться спогади, автобіографії, щоденники. На думку автора саме цьому різновиду історичних джерел чи не найбільше завдячує історіографія російського соціал-демократичного руху, особливо часів еміграції. Зазначимо, що специфіка мемуарів як джерел суто особистого, індивідуального походження визначає те, що в них поряд з цінними, нерідко унікальними фактами і деталями трапляються різного роду помилки, неточності, перебільшення та інші мимовільні або й умисні перекручення історичної дійсності, зумовлені суб'єктивністю сприйняття подій чи обмеженими можливостями людської пам'яті. На зміст спогадів певним чином впливали такі факти, як час та історичні умови їх написання і публікацій, міра обізнаності автора з описуваними подіями, його професія, інтелект, особливості симпатії, антипатії тощо.

Вивчаючи процес становлення і розвитку мемуарної літератури про діяльність соціал-демократичної еміграції, автор застосовує широкий арсенал прийомів критичного аналізу, вивчає походження, мету, час та умови створення тих чи інших спогадів на протязі всьо-

го досліджуваного періоду.

У розділі вказується на винятковість значення мемуарної літератури у вивченні російської соціал-демократичної еміграції, це, насамперед, пояснюється тим, що у часи, коли партійні архіви лише почали формуватись, а "архіви" окремих учасників революційної боротьби не існували /не в останню чергу через конспірацію/ чи зазнавали сторонніх втручань, події життя та боротьби російської соціал-демократії знайшли дуже широке відображення в спогадах учасників революційної боротьби. Цим викликаний свого роду "мемуарний бум" повоєнного часу, який охопив державно-партійні установи і періодику і окремих осіб. Автором розкривається складність і суперечливість процесу становлення і розвитку російської соціал-демократичної мемуаристики за радянських часів. Якщо в довоєнний період для нечисленних мемуарів, в яких мова йшла про перебування багатьох діячів РСДРП в еміграції, була характерна загострена полемічність, а самі вони нерідко мали вигляд політичних статей, написаних на злобу дня, то фактичне формування джерельної бази, в тому числі і мемуарної історії російської соціал-демократичної еміграції, відбулося у 1917-на початку 30-х рр. Саме в цей час поруч з мемуарами більшовиків в історичних часописах та окремих виданнях були опубліковані і окремі спогади їх колишніх політичних опонентів. Ці публікації створили міцний фундамент для подальшого вивчення, систематизації та публікації нових матеріалів з питань діяльності російських соціал-демократів поза межами країни у 1900-лютому 1917.рр.

Після з початком 30-х років внаслідок грубого втручання партійно-державного керівництва країною на чолі зі Сталіним у справі історико-партійної науки запис та видання спогадів з історії російської соціал-демократії були згорнуті. Цей процес особливо посилювався з середини 30-х років, коли припинили свою роботу різноманітні історико-партійні товариства, були закриті їх друковані органи тощо. Нові мемуари майже перестали виходити, а раніше видані, особливо ті, в яких зустрічалися згадки про тих чи інших діячів більшовизму, які були знищені Сталіним як "вороги народу" вилучалися з бібліотек та книгозібрань і поновлювали спецфонди архівосховищ.

Лише в середині 50-х років ситуація у справі пошуку, видання і перевидання спогадів про діяльність РСДРП покращалась. Видання низки тематичних збірників, публікація великої кількості мемуарів в періодиці та окремими виданнями суттєво доповнило існуючу

джерельну базу з досліджуваного питання.

Процес демократизації радянського суспільства, що розпочався з середини 80-х років, позитивно позначився і на стані справ з виданням мемуарної літератури соціал-демократичного характеру. Було видано і перевидано спогади таких відомих більшовицьких діячів як Г.Зінов'єва, К.Радека, Д.Троцького, О.Шляпнікова, з'явилися окремі мемуари їх політичних противників /Г.Плеханова, Ю.Мартова та ін./ Сотні праць мемуарного характеру після кількох десятиліть поступили із спецховищ на полиці наукових бібліотек. Ці позитивні зміни у справі видання мемуарної літератури сприяли і сприятимуть подальшому ґрунтовному вивченню всього комплексу питань, пов'язаних з діяльністю російських соціал-демократів у вимушеній еміграції.

У другому розділі "Спогади сучасників про діяльність закордонних організацій РСДРП у 1900-1907 рр." основна увага приділяється розкриттю на мемуарних матеріалах головних напрямків діяльності закордонних організацій РСДРП на передодні і у роки першої російської буржуазно-демократичної революції.

В розділі відмічається, що еміграція, ставши закономірним і неминучим наслідком жорстокого поліцейсько-самодержавного ладу, була однією із важливих форм боротьби революційних сил країни проти самодержавства і капіталізму. Родоначальницею соціал-демократичного напрямку в російській революційній еміграції стала група "Визволення праці", створена Г.Плехановим в Женеві у 1883 р. З перших років існування еміграції революціонери усвідомлювали, що свої функції революційна еміграція може виконати лише за умов широкої підтримки її у середній Росії. Без зв'язків з Росією "не було жодного сенсу у нашій закордонній діяльності" згадував Л.Дейч¹. Автор зазначає, що згодом на чергу дня висунулася проблема створення міцної соціал-демократичної партії Росії. Головною і першочерговою ланкою вирішення цієї проблеми повинно було стати створення загальноросійської політичної газети. В мемуарах Ю.Мартова, О.Потрєсова, Н.Крупської, М.Мещерякова та ін. розповідається про велику мережу проблем, які виникали при організації редакції "Іскри" та "Зорі", при їх виданні та розповсюдженні, а також про постійне збирання навколо "Іскри" революційних соціал-демократів.

Аналізуючи спогади О.Мартінова, О.П'ятницького, Н.Крупської в розділі розкривається діяльність спеціальних груп сприяння

¹ Група "Освобождение труда". - М.: Госиздат, 1924.- Вып. I.- С. 18.

"Іскри", які протягом 1900-1901 рр. виникли в Берліні, Парижі, Цюриху, Женеві, Берні, Відні, Лондоні та інших містах Європи. З метов об'єднання всіх груп закордонних соціал-демократів в травні-червні 1901 р. у Женеві відбулася конференція, а у вересні 1901 р. з'їзд у Цюриху. Об'єднання всіх революційних сил еміграції, а саме проведенню конференції в травні-червні 1901 р. в Женеві та з'їзду у Цюриху, а також створенню восени 1901 р. "Закордонної ліги російських соціал-демократів" і груп сприяння Лізі, які виникли в багатьох містах Західної Європи, приділяли увагу в своїх мемуарах Д.Стеклов, О.Мартинов, Л.Аксельрод-Ортодокс, Н.Крупська, І.Малаєнц та ін. В спогадах сучасників цього періоду /наприклад, Л.Аксельрода-Ортодокса/ яскраво відображена боротьба "економістів" з "іскрівцями", полеміка О.Мартінова з лідером "іскрівців" В.Леніним. В роботі автор аналізує мемуари соціал-демократів, які дають більш повну уяву про значну роботу Ліги по підготовці партійних кадрів для наступної роботи у Росії.

Багатопланово висвітлюється у розділі і одна із форм діяльності російських соціал-демократів в еміграції - публічні виступи, які зіграли важливу роль у підготовці кадрів, в об'єднанні революційної частини російської політичної еміграції, сприяли накопиченню соціал-демократами досвіду ідейної боротьби. Про цю форму діяльності розповідають в своїх спогадах Л.Бедорченко /Н.Чаров/, С.Гальперін, П.Кулябко, В.Радуч-Зінькович, К.Тахтарев, І.Гейшман, Л.Троцький, Д.Мартов та ін.

Багато місця в мемуарній літературі "іскрівського періоду" приділяється діяльності соціал-демократів по вихованню революційних кадрів, навчанню їх прийомам конспірації, надання практичної допомоги гурткам і організаціям у Росії /спогади К.Захарової, В.Радуч-Зіньковича, С.Струмиліна, І.Ставського та багатьох інших/. А спогади В.Бонч-Бруевича, М.Литвинова, О.П'ятницького, проаналізовані в розділі, розкривають діяльність соціал-демократів по транспортуванню нелегальної соціал-демократичної літератури до Росії напередодні II з'їзду РСДРП. О.Мартинов, В.Акимов /Махновец/, Л.Троцький, М.Лядов, С.Гусев, Р.Землячка, С.Степанов, О.Шотман, Д.Ульянов та ін. досить виразно епісали в своїх спогадах підготовку до II з'їзду, сам хід з'їзду, детально охарактеризували ситуацію, яка виникла на з'їзді, боротьбу ідей на ньому. В розділі автором зауважено, що на жаль численні спогади учасників з'їзду, побачили світ за радянських часів, його творчу атмосферу принесли в жертву політичним обставинам радянського періоду. Мемуари свід-

чать, що багатьох соціал-демократів, які дізнались про партійний розкол, охопили відчай і непевність, зневіра у можливість ефективної роботи. Партійна криза і зусилля обох соціал-демократичних фракцій, спрямовані на зміцнення своїх позицій у міждракційній боротьбі, віддзеркалилась і у мемуарній літературі, більша частина якої побачила світ за часів радянської влади і тому в основному була присвячена зображенню боротьби В.Леніна і "твердих" іскрівців проти меншовиків.

Аналізуючи мемуари автор зауважує, що паралельно з організа-торською роботою соціал-демократи продовжували активну агітацій-но-пропагандистську діяльність, яка велась впродовж 1903-1905 ро-ків. Для її реалізації використовувалися різноманітні за тематик-кою реферати /спогади В.Ліпшиця, Л.Федорченко, О.П'ятницького, О.Стасової та ін./. В розділі підкреслюється, що з початком револю-ції домінуючим у роботі обох фракцій РСДРП стала пропаганда оцінки, характеру, рушійних сил, перспектив революції та питання відносно тактики соціал-демократів у революційних подіях. Мемуари свідчать, що саме читання рефератів стало однією з найважливіших ділянок роботи як більшовицької, так і меншовицької пропаганди. В розділі розглянуто чималу кількість мемуарів з виступами меншо-виків на зборах російських політемігрантів в Женеві, Берліні, Ло-зані та ін. На даль. виступи своїх політичних опонентів більшови-ки змалрвали в мемуарах переважно похмурими фарбами /напр., спога-ди Л.Фотієвої/.

Важливою групою спогадів є мемуари, присвячені III з'їзду РСДРП та фракційній конференції меншовиків /спогади М.Васильєва-Ожина, Н.Крупської, Л.Фотієвої, М.Цхакал, О.П'ятницького та ін./. В них йдеться про принципові розбіжності у поглядах на російську револю-цію відповідно до рішень Лондонського з'їзду і конференції в Женеві.

В мемуарах найшли відображення підготовка, хід та боротьба між більшовиками та меншовиками, яка розгорнулася на IV з'їзді РСДРП /спогади напр., М.Мещерякова, О.Стасової та ін./.

Проведений аналіз численних мемуарів російських соціал-де-мократів, опублікованих у радянські часи. Аналіз неопублікованих архівних документів показує, що в них знайшли відображення всі складні, а часом і суперечливі події, які відбувалися у середови-щі російської політичної еміграції напередодні й у роки першої російської буржуазно-демократичної революції. Висвітлено головні напрямки розвитку соціал-демократичної еміграції, форми і методи

партійної роботи за межами Росії, труднощі які доводилося переборювати емігрантам. Наочно показано, як у спогадах очевидців, особливо більшовиків, багато місця було відведено міжфракційній боротьбі, яка в угоду пануючий в країні, у часи виходу мемуарів у світ, офіційній комуністичній ідеології, зображалася виключно як боротьба єдино вірного ленінського шляху розвитку партії проти "відступників", "опортуністів", меншовиків, теоретичні роздуми яких не мали будь-якого права на життя. Автор підкреслює, що такий підхід значною мірою збіднює зміст мемуарів, не дозволяв об'єктивно і неупереджено ставитися їх читачам до діяльності російських соціал-демократів у еміграції, що у свою чергу негативно впливало на наукові дослідження цієї проблеми багатьма поколіннями радянських істориків.

У третьому розділі "Відображення у мемуарній літературі діяльності російської соціал-демократії в еміграції у 1907-1914 роках" з'ясовується, наскільки повно і глибоко знайшли відображення у спогадах соціал-демократів-емігрантів теоретичні пошуки та боротьба ідейних течій в РСДРП у роки реакції і нового революційного піднесення. Мемуаристи, характеризуючи цей період, відзначають, що поразка першої російської революції та початок періоду реакції поставило російську соціал-демократію в небувало важкі умови. Рятуючись від репресій з боку царського самодержавства, учасники революційного руху, соціал-демократи покидали Росію, діяльність партійних центрів була перенесена за кордон. В спогадах розповідається про місця зосередження більшості політемігрантів, про ті труднощі, що спідкали їх на чужині /спогади О.Ламбрева, Н.Крупської, Д.Мануїльського та ін./ . Про морально-психологічний клімат писав Ф.Дан "в еміграції останніх років спостерігається сильний занепад руху, розвал і розпад", про це згодом згадували Л.Каменев, М.Равич, Й.Сталін, В.Левіцький, А.Маркін.

В розділі автор підкреслює, що спогади російських емігрантів свідчать про те, що у закордонних соціал-демократичних гуртках після революції 1905-1907 рр. дещо зменшилось значення інтелігенції. У цей час зросла роль професіональних революціонерів-робітників. В цілому кількісна перевага серед соціал-демократичної еміграції залишалася на боці дрібнобуржуазної інтелігенції /спогади, наприклад, М.Семашко та ін./ .

В розділі аналізуються цікаві спогади О.Голього, М.Накорякова, В.Ніколаєвського, Г.Зінов'єва та ін., в яких йдеться про організацію закордонного Центрального Бюро /ЦББ/, Більшовицького

Центру /ЕЦ/, про боротьбу між більшовицькою та меншовицькою фракціями, яка особливо загострилася після У з'їзду РСДРП. В спогадах підкреслюється, що однією з головних причин фракційної боротьби більшовиків з меншовиками було різне розуміння сутності і головних завдань закордонних груп партії. Проаналізувавши спогади М.Семашко, Г.Фішера, О.П'ятницького, М.Владимирова, Л.Троцького та ін., автор зазначає, що основні міжфракційні суперечки стосувалися принципів питань тактики: про ставлення до збройного повстання, Державної думи, якій бути партії, про єдність партії тощо. Мемуари сучасників наочно демонструють, що як більшовики, так і меншовики пропонували свої шляхи вирішення спірних питань партійного життя. Трагізм становища полягав у тому, що шляхи ці були діаметрально протилежними. Багато мемуарного матеріалу в розділі про вирішення фінансового питання. Справа в тому, що меншовики різко негативно ставилися до санкціонованих більшовиками експропріації казенних грошей /так званих "ексів"/. Про клубок проблем, пов'язаних з цим питанням, розповідають В.Ніколаєвський, О.Богданов, Н.Крупська та ін.

В розділі автор привертає увагу і до гострої проблеми, яка виникла в вищезазначений період, підготовки партійних кадрів. Велике значення в підготовці та вихованні кадрів в еміграції мали публічні реферати, які читалися представниками всіх фракцій. Багато хто з колишніх політемігрантів відобразив в спогадах цей важливий аспект діяльності російської соціал-демократії /спогади напр., Б.Німвицького, А.Дівільковського, І.Панкратова, Д.Мануїльського, В.Дьоготь, В.Бреслава, М.Ессен, І.Чонос та ін./.

Підготовка партійних кадрів, за кордоном здійснювалась також в спеціально створених робітничих гуртках /спогади В.Дьоготь/. Меншовицькою фракцією в серпні 1903 р. було відкрито школу на о.Капрі /спогади В.Косарева/. Про створену в 1910 р. школу в Болонії розповідає М.Семашко. Багато спогадів залишилося про партійну школу РСДРП в Лондоні /спогади І.Владимирова, Н.Крупської, М.Семашко, В.Бреслава, І.Білостоцького, А.Догадова, А.Іванова та ін./.

Про труднощі, з якими проходила відправка партійних кадрів до Росії, розповідають С.Лозовський, А.Шаповалов, В.Дьоготь, О.Буйко, О.П'ятницький та ін. Чимало світла мемуари сучасників проливають на питання доставки в Росію революційної літератури /мемуари О.П'ятницького, В.Залежского, І.Попова, І.Майського та ін./.

Велика низка мемуарів, розглянутих в розділі, присвячена Празькій конференції РСДРП. В них йдеться про підготовку конферен-

ції, зустріч делегатів, хід конференції, характеризуються найважливіші рішення, оцінюється історичне значення Празької конференції РСДРП /мемуари О.П'ятницького, А.Воронського, О.Голощокіна, І.Шварца, Г.Зінов'єва та ін./ . Автор зауважує, що в мемуарах допущено спотворення багатьох подій і фактів, пов'язаних з її підготовкою і роботою. Деякі мемуаристи стверджували, що начебто Сталін відіграв особливу роль у ліквідації кризи в партії, що він провів величезну роботу по скликанню конференції і по виконанню її рішень. Між тим, Сталін, знаходячись на засланні, не брав безпосередньої участі у конференції.

Мемуари, проаналізовані в розділі, насичено показують, що у період 1907-1914 рр. в середовищі еміграції відбувалися важливі процеси, які з одного боку характеризувалися подальшим революціонізуванням еміграції під впливом розвитку революційного руху в самій Росії, а з іншого - посиленням міжфракційної боротьби, тривалими пошуками лідерами фракцій організаційних і теоретичних засад російської соціал-демократії. Боротьба поміж більшовиками і меншовиками, доіовнена протистоянням різних політичних угруповань в середині самих фракцій, також віддзеркалила у найбільш повній і логічній закінченій формі ту боротьбу, яка велася між фракціями у Росії. Кожна фракція мала, як видно із спогадів сучасників, свої уявлення про шляхи партійного будівництва і боротьби за соціальне звільнення. Кожна із фракцій намагалася забезпечити собі більшість в загальнопартійних закордонних установах, щоб одержати організаційні гарантії для втілення в життя своєї лінії. Попуки фракціями російської "формули прогресу" все ж не сприяли подоланню розколу. Навпаки, вони оголили: "больові точки" російської соціал-демократії, поразу породжували "духовні драми" в еміграційному середовищі, що, безумовно, знекровлювало сам рух, посилювало конфронтацію, сприяло тривалій успішній боротьбі проти нього царського самодержавства.

У четвертому розділі "Роз'яснення в мемуарах діяльності закордонних груп РСДРП в роки першої світової війни" аналізуються за допомогою мемуарної літератури основні напрямки, форми та методи організаційної і антивоєнної діяльності російських соціал-демократичних груп за кордоном у роки першої світової війни.

На початку розділу автор звертає увагу, що обидві соціал-демократичні організації по-різному сприйняли війну і висунули діаметрально протилежні тактичні вимоги щодо ставлення російських соціал-демократів до війни. Звістка про початок війни викликала

серед емігрантів шок, інтелектуальне сум'яття, а потім і швидке наростання оборонницьких настроїв. Серед таких "оборонців" були Г.Плеханов, В.Левицький, В.Засулич та ін. У той же час швидко визначилася і велика група інтернаціоналістів, які виступили проти імперіалістичної війни взагалі /напр., Д.Мартов/. Ортодоксальні більшовики з самого початку війни зайняли іншу позицію. Для її аналізу перш за все можна використати свідчення С.Багоцького, який відзначав, що Ленін, дізнавшись 23 липня /5 серпня/ про те, що німецькі соціал-демократи голосували у рейхстазі за "бюджет війни", відразу ж назвав себе комуністом, відрікшись від соціал-демократа.

Відзначається, що з початком бойових дій на фронтах перестали бути відкриті кордони. Це призвело до порушення раніше налагоджених і багаторазово перевірених шляхів конспіративних зв'язків соціал-демократичної еміграції і місцевих партійних організацій. Війна створила додаткові труднощі для безпосередніх контактів лідерів партій, ЦК, ЦО з соціал-демократичними організаціями Росії. В розділі, через спогади Н.Крупської, В.Карпинського, записки російського Департаменту поліції, висвітлюються проблеми того періоду, які постали перед російськими соціал-демократами: збереження колишніх зв'язків, відновлення розірваних, налагодження переправи довірених осіб, листів, кореспонденції, забезпечення регулярного транспортування нелегальної літератури тощо. Необхідно також було визначити тактичну лінію партій. Без цього неможливо було організувати спільну роботу партійних організацій Росії і соціал-демократичних секцій за її кордонами.

Спогади М.Харитєнова, Ф.Ільїна, А.Карпинського, О.Шляпникова, О.Колонтай розкривають боротьбу між представниками різних фракцій та угруповань у Швейцарії, Німеччині, Польщі. Через призму цих мемуарів автор показує і аналізує теоретичні суперечки між Леніним і Плехановим відносно характеру війни та пошуку шляхів організації сил міжнародної і російської соціал-демократії проти війни. В мемуарах цього періоду значна увага приділяється рефератам, з якими виступали перед емігрантами соціал-демократичні теоретики впродовж певних місяців війни /спогади М.Цхакал, А.Зіфельдт, В.Антонов-Овсієнко, А.Анікет, С.Гольдштейн, Я.Бікін та ін./.

Із спогадів Є.Бож, С.Багоцького, С.Равича, Л.Сталя, І.Хонякко, Г.Шкловського дізнаємося про роботу і життя емігрантів у роки війни, про тактику та організаторську діяльність їх в умовах

війни, про зв'язки з партійними організаціями Росії тощо. Значна увага в мемуарах приділялася організації діяльності інтернаціональних клубів, які виникали в Парижі, Цюриху, Женеві, Берні та інших містах. В розділі автор приділяє велику увагу даним відносно організації сил міжнародної соціал-демократії проти війни в ході загальноєвропейських інтернаціональних конференцій у Цімервальді /23-26 серпня 1915 р./, Кінталі /11-16 квітня 1916 р./.

Аналізуються спогади Г.Шкловського, Л.Троцького - активних учасників конференції, в яких говориться про непримиренність позицій крайніх лівих і пацифістів, пошук компромісів, про той резолюції, який викликали серед соціал-демократів Росії і Європи рішення конференції. Значне місце в роботі займають спогади російських політемігрантів про роз'яснення учасниками конференції їх рішень /спогади М.Харитонова, К.Радека та ін./.

Проаналізовані і спогади про повернення більшовиків з еміграції. В них звертають на себе увагу деякі протиріччя щодо опису багатьох епізодів переїзду та виступів їх лідерів після повернення. Із розділу ми бачимо, що спогади російських і зарубіжних соціал-демократів свідчать, що і у цей важкий для Росії час не відбулося ні організаційного, ні ідейного об'єднання різних течій і фракцій в середині російського соціал-демократичного руху. Навіть перед лицем смертельної небезпеки для російського робітничого руху як з боку німецького імперіалізму, так і з боку репресивного апарату царського уряду протиріччя між більшовиками і меншовиками виявилися сильнішими за здоровий глузд.

У висновках констатується, що в розробці історії РСДРП проблема еміграції займає одне з найважливіших місць, оскільки саме завдяки вимушеній еміграції соціал-демократія Росії зуміла зберегти інтелектуальний потенціал, збагатилася теоретичним і практичним досвідом революційної боротьби, який суттєво доповнив зусилля російської частини партії у боротьбі за соціальне визволення трудящих Російської імперії.

Дослідження спогадів російських соціал-демократів переконливо свідчать, що вони віддзеркалили всі складні, а нерідко і суперечливі події, якими був наповнений тривалий період існування російської політичної еміграції впродовж 1900-1917 років.

Водночас у спогадах очевидців, особливо більшовиків, чимало місця відводилося міжфракційній боротьбі, яка в угоду пануючій в країні у часи виходу переважної більшості мемуарів у світ офіційній комуністичній ідеології; зображалася виключно як боротьба єдиного вірного лєнінського шляху розвитку соціал-демократії проти

ти "відступників", "опортуністів"-меншовиків, теоретичні роздуми і практична діяльність яких не мали будь-якого права на життя. Такий підхід великою мірою збіднював зміст мемуарів, не сприяв тому, щоб об'єктивно і неупереджено ставитися їх читачам і дослідникам до діяльності російських соціал-демократів-емігрантів. Тому історикам необхідно дуже ретельно аналізувати все, про що йдеться в спогадах, виявляти суттєву інформацію.

Основні положення та висновки дисертації найшли відображення у наступних публікаціях автора:

1. Антивоенная, интернационалистская деятельность Ф.А.Сергеева /Артема/ в Австралии // В.И.Ленин и зарубежные большевистские организации накануне и в период первой мировой войны.- Днепропетровск, 1986.- С.69-72 /в соавторстве/.
2. Встречи В.И.Ленина с рабочими-революционерами в Париже /1908-1912 гг./ // Актуальные проблемы исследования биографий пролетарских революционеров: Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции. Николаев, 1988.- С.28-30.
3. Діяльність закордонних груп РСДРП в роки першої світової війни в мемуарах сучасників. Дніпропетровськ: ДДУ, 1995 /0,25 др.арк./.

Тупица О.Л. Мемуарная литература о деятельности российской социал-демократии в эмиграции /1900-февраль 1917 гг./.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история общественных движений и политических партий, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1995.

Защищается рукопись, посвященная слабоизученной проблеме становления и деятельности российской социал-демократической эмиграции в 1900-1917 гг. и ее места и роли в общероссийском освободительном движении на основе мемуарной литературы. Установлено, что в воспоминаниях современников изучаемого периода нашли отражения сложные процессы развития и становления органов и установ РСДРП за пределами России.

Материалы исследования получили практическую реализацию в опубликованных статьях и в педагогической работе автора.

Tupitsa O.L. Memoirs literature about the activities of Russian socio-democratic emigrants.

Dissertation for receiving the candidates of historical sciences degree in speciality 07.00.01 - History of social movements and political parties, Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1995.

The author of the present dissertation is defending the manuscript which is devoted to the little studied problem of the formation and activities of Russian socio-democratic emigrants in 1900-1917 and their place in general Russian liberation movement on the basis of memoirs literature. It is ascertained, that complicated processes of the development and formation of the RSDRP bodies and institutions out of Russia have found their reflection in the reminiscences of contemporaries of the studied period.

The materials of studies received practical realization in the published papers and in the authors teaching practice.*

Ключові слова:

мемуарна література, соціал-демократи, еміграція.

мін. БТГ зак. 1349-100

AB 32.767